

Юрій Олександрович НІКІТІН

Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова

Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: соціо- та етнокультурне середовище

на чисельність, соціальну, національну та конфесійну структуру населення кожної країни або регіону впливають різноманітні чинники. Реформи другої половини XIX ст. вплинули на всі сфери життя в тому числі і українських земель в складі Російської імперії. Поширення ринкових відносин призвело до посилення зовнішньої та внутрішньої міграції, змін в структурі міського населення. Недостатнє дослідження даної теми на регіональному рівні обумовило вибір теми даної розвідки.

Буржуазно-демократичні реформи другої половини XIX ст. частково законодавчо закріпили перехід Російської імперії до буржуазного ладу. Під впливом реформ відбувається розвиток економіки, активізується суспільне життя, відбуваються зміни у соціальній і національній структурі міського населення. Одним з найголовніших факторів, який вплинув на демографічні та міграційні процеси, слід вважати селянську реформу 1861 р. Хоча Б.М. Миронов у своїй роботі вказує на той факт, що в перші роки після селянської реформи чисельність селян і дворян серед міського населення зменшилась (в масштабах Російської імперії). За його підрахунками у 1861 р. загальна кількість міського населення скоротилася на 23 тис. чол., у 1863 р. – на 63 тис. чол. Тенденція зростання спостерігається лише у 1864 р. За період 1860–1865 рр. чисельність міського населення скоротилася з 7,1% до 6, 8%¹.

¹ Миронов Б.Н. Русский город 1740-е – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград, 1990. С. 125. – 272 с.

Дослідник пов'язував дану тенденцію з тим, що селяни були зобов'язані повернутися в рідні села для розподілу земель, складання уставних грамот та перереєстрації. Певні тенденції спостерігалися і в містах трьох зазначених губерній. Однак до нашого часу не дійшли вичерпні дані про чисельність міського населення з 1861 по 1870 рр. Також важливий вплив на життя міського населення здійснили міська реформа 1870 р., заходи влади у сфері освіти («Общий устав университетов Росси» 1864 р., «Устав гимназий и прогимназий» 1864 р. та ін.). Фінансова реформа сприяла активізації товарно-грошових відносин. Діяльність земств і міських самоврядних структур вплинула на прогрес в галузі медичного обслуговування широких мас населення. Під впливом зазначених чинників міста Лівобережної і Слобідської України зазнали певних змін.

За даними 1858 р. найбільш заселеною була Полтавська губернія (1 819 110 душ), а далі йшли Харківська (1 582 571) та Чернігівська (1 471 866)². Однак з середини XIX ст. місцеві адміністрації фіксують швидкі темпи збільшення чисельності населення у Харківській губернії (в тому числі і в містах). Переселялися в міста не лише мешканці Харківщини, вихідці з інших українських та російських губерній, а також нечисельні іноземці. Ця тенденція мала своє пояснення. Саме Харківська губернія була лідером за темпами розвитку ринкових відносин на Лівобережжі і Слобожанщині. У Харкові та повітових центрах відкривалися середні і крупні підприємства різного профілю, розвивалася торгівля місцевого, регіонального та всеросійського значення. Ярмаркова торгівля у Харкові поступалася лише Нижньому Новгороду та Ірбиту. Щорічно тут проходило 4 ярмарки із значним обсягом товарів і коштів (у 1880 р. було продано товарів на 44 899 000 руб.). Економічному розвитку регіону сприяли побудовані залізниці (Курсько-Азовська, Харківсько-Миколаївська). З 1861 по 1880 рр. промислове виробництво у Харкові збільшилось на 283% (з 1 620 000 руб. до 6 201 150 руб.)³. Вищезазначені фактори сприяли міграційним процесам і темпам народжуваності.

Найбільше число міського населення у другій половині XIX ст. зафіксовано у Харківській губернії (14,9% від загального числа мешканців регіону), далі йшли Полтавська (9,7%) і Чернігівська (9%). Співвідношення чоловіків та жінок серед населення міст Харківської губернії було майже однаковим (відповідно 51,8% і 48,2%); Полтавської губернії – 50% і 50%; Чернігівської – 48,5% і 51,5%. Переважання чоловіків серед населення Харківської губернії пояснюється тим фактом, що в міста регіону масово йшли на заробітки.

² Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. СПб., 1903. Т. 7. С. 92. – 518 с.

³ Географическо-статистический словарь Российской империи. СПб., 1885. Т. 5. С. 473. – 100 с.

В Чернігівщині переважання жінок було пов'язано з цим же процесом, але чоловіки, навпаки, від'їжджали на заробітки. Досить значна частина міського населення постійно не проживала в містах, шукаючи заробітків в інших містах або навіть селах. В той же час статистичні дані фіксують у другій половині XIX ст. процес постійного зростання числа міського населення: В Харківській губернії в 1,98 рази, в Полтавській – в 1,72 рази, в Чернігівській – в 1,45 рази. Темпи зростання населення міст на Полтавщині і, особливо, на Харківщині випереджали не лише динаміку роту населення в повітах, але й загальну динаміку збільшення населення даних губерній⁴.

Серед трьох губернських центрів Харків виділявся, як місто, що найбільш динамічно розвивалося в усіх сферах життя. Полтава, навпаки, мала переважно торгівельну спеціалізацію, а Чернігів головним чином роль адміністративного і культурного центру регіону, що знайшло відбиття на його вигляді і житті мешканців. Аналогічна ситуація спостерігалася і в повітових містах Чернігівщини. Певним виключенням можна вважати Ніжин і Конотоп, які були в цей час досить значними центрами регіональної торгівлі.

Саме тому, значне збільшення міського населення у Харкові і повітових центрах (10 і 6 заштатних міст) представляється закономірним. На початку 60-х років XIX ст. в Харківській губернії було зафіксовано 197 030 душ міського населення. Лідерами серед повітових центрів були Охтирка (14 987), Лебедин (14 236) і Суми (12 925). У 1883 чисельність мешканців міст зросла до 333 431 душ⁵. Тобто за 20 років чисельність міського населення зросла в 1,7 рази. За даними перепису 1897 р. ця тенденція зберігалася. В губернії мешкало 367 343 душ. З них у Сумах – 27 564, Охтирці – 23 399, Лебедині – 14 301⁶. Чисельність населення зросла в 1,2 рази. Лідером в регіоні залишався губернський центр, що засвідчують дані за 1856–1897 рр. А 1856 р. населення Харкова становило 30 600 душ, 1866 р. – 60 798, 1873 р. – 82 133, 1879 р. – 102 049, 1897 р. – 173 989⁷. За досліджуваний період чисельність міського населення зросла в 1,8 рази (всього населення губернії зросло у 1,5 рази). При цьому ряд повітових центрів в кінці XIX ст. втратили статус густонаселених (Старобільськ і Ізюм). Найбільшими повітовими центрами були Суми, Охтирка, Слов'янськ, Білопілья та Лебедин (мали більше 14 тис. душ населення)⁸.

⁴ Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст. Дисертація ... канд. іст. наук. Харків, 1997. С. 59. – 288 с.

⁵ Харьковский календарь за 1885 г. Харьков, 1884. С. 221. – 849 с.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. СПб., 1904. Т.46. С. 2. – 300 с.

⁷ Географическо-статистический словарь Российской империи... С. 469.

⁸ Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст. ... С. 61.

Полтавська губернія складалася з 15 повітів, мала 2 заштатних міста, 94 містечка, 1 посад і 23 слободи. Історично Полтавщина мала сільськогосподарську спеціалізацію, яка не змінилася і в результаті реформ 60–70-х років XIX ст. В містах губернії відкривалися невеликі підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Достатньо жваво розвивалася торгівля, але вона носила більше місцевий характер і не мала великих обігів. Подальшому, хоча і не швидко, економічному розвитку Полтавщини сприяло проходження по даній території залізниці (Лібаво – Роменська). Все це сприяло зростанню чисельності міського населення. На початку 60-х років XIX ст. в губернії нараховувалося 158 740 душ міського населення. Населення губернського міста (29 500 душ) становило 18% всього міського населення губернії. Серед повітових центрів найбільш залюдненими були Кременчук (27 478), Прилуки (10 658), Переяславль (10 431) та Миргород (10 196)⁹. В кінці 80-х років XIX ст. чисельність міського населення становила вже 242 527 душ. Питома вага його приходилася на Полтаву – 42 210 душ, що становило 17,5% загальної чисельності городян регіону. Найбільше зросло населення Кременчука (41 625). У Прилуках і Переяславлі зростання не було таким кардинальним (відповідно 15 231 і 12 794 душ). Населення ж Миргороду навіть зменшилось на 1 514 душ і становило 8 682 душ¹⁰. Дані перепису 1897 р. зафіксували подальшу тенденцію зростання чисельності міського населення в регіоні, яка становила 274 294 душ. На 1,5% зросло населення губернського міста, яке у 1897 р. становило 53 703 душ¹¹. При загальному збільшенні міського населення зберігалася нерівномірність у розвитку повітових центрів регіону. Перепис 1897 р. ілюструє взаємозв'язок між рівнем товарно-грошових відносин в регіоні і темпами зростання населення в містах. Якщо збільшення мешканців Полтави можна пов'язати зі статусом губернського міста і центром регіональної торгівлі, то зростання міського населення лише за 10 років в Кременчуці – в 1,5 рази, Прилуках – в 1,2 рази, Переяславлі – в 1,1 рази пов'язано виключно з розвитком торгівлі, промислами і дрібною промисловістю. При цьому частина міст регіону в цей час за способом життя, рівнем економіки та виглядом мало нагадували повітові центри. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами були лише на папері (Глинськ). В цьому деякі повітові міста, а фактично села мали своїх аналогів на Чернігівщині.

Чернігівська губернія, крім губернського міста, мала 14 повітових, 4 заштатних міста і 15 посадів. У 1860 р. міське населення становило

⁹ Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. Полтава, 1865. С. 2–13. – 1280 с.

¹⁰ Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 г. Полтава, 1887. С. 146. – 182 с.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Полтавская губерния. СПб., 1904. Т. 33. С. 2–3. – 317 с.

199 175 душ. В Чернігові мешкало 14 008 душ (майже 10% від загальної кількості городян регіону). Серед повітових центрів лідерами за числом населення були Ніжин (17 948), Стародуб (12 474) і Глухів (10 008), які були центрами місцевої торгівлі¹². За даними 1879 р. в губернському і повітових містах чисельність населення становила 179 443 душ, а в містечках – 1 698 766 душ. Виконуючи головним чином роль адміністративно-культурного центру, Чернігів не був лідером за числом мешканців (16 810 душ). Серед найбільш заселених міст слід відмітити Ніжин (31 787), Стародуб (24 298), Глухів (15 112), Борзна (14 349). Городня і Остер за числом населення, виглядом і способом життя нагадували великі села (відповідно 2 391 і 2 935)¹³. Різні коливання кількості міського населення в регіоні підтверджують взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку і темпами урбанізації. Такий стан речей привертав увагу чиновників. Під час сенаторської ревізії регіону в 1880–1881 рр. ревізуючи чиновники навіть виступили з ініціативою позбавити найбільш нерозвинуті і малолюдні населені пункти статусу міст. В кінці XIX ст. міське населення губернії становило 209 453 душ (9,11% всіх мешканців Чернігівщини). 27 716 душ припадало на Чернігів, що становило 13,2% від загального числа городян регіону. Продовжувало зростати населення в 1,1 рази в Конотопі (18 770 душ), Борзні (12 526 душ), а також в 1,2 рази в Новозибкові (15 362). Це збільшення відбулось за період 1888–1897 рр. В той же час в окремих повітових містах зменшилося населення в 0,7–0,8 рази (Глухів, Ніжин, Стародуб, Кролевець)¹⁴. Зменшення мешканців в повітових містах і містечках трьох досліджуваних губерній можна пов'язати з певним падінням попиту на хліб, цукор з кінця 80-х років XIX ст., що змушувало частину міського населення виїжджати до інших регіонів у пошуках роботи і кращого життя.

Реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли змінам, що охопили усі сфери життя тогочасного суспільства. Кожний регіон мав свої особливості у темпах соціально-економічних перетворень. В цей час відбувається процес трансформації соціальної структури міст Лівобережжя і Слобожанщини. На фоні вже існуючих соціальних груп, що зазнають змін у чисельності, починають формуватися нові. Офіційна влада, перебуваючи в полоні певних

¹² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. СПб., 1865. С. 581. – 710 с.; Памятная книжка Черниговской губернии. Чернигов, 1862. С. 632–633. – 515 с.

¹³ Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600. Спр. 1345. Арк. арк. 24.

¹⁴ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. СПб., 1905. Т. 2. С. 4. – 327 с. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Черниговская губерния. СПб., 1905. Т.48. С. 2. – 344 с.

стереотипів, збираючи статистичні дані, не запроваджували зміни в листи звітності. Тому в містах представники, наприклад, формуючогося пролетаріату, потрапляли в категорію «інших станів». Значний відсоток саме цієї категорії городян опосередковано підтверджує процес еволюції соціальної структури населення міст у другій половині XIX ст.

В містах Харківської губернії зберігалось значне переважання селян над іншими станами. За даними 1897 р. чисельність селян становила 2 141 тис. чол. (58% загальної кількості міського населення)¹⁵. Другою за чисельністю соціальною верствою були міщани (109,7 тис. чол.). Питома вага їх приходилася на Харків (58,6 тис. чол.). Таким чином, серед населення повітових міст губернії переважали міщани – більше 51 тис. чол. (26,5% міського населення). Наступну за чисельністю групу міських мешканців склали почесні громадяни – 5,3 тис. чол. (1,5%). Найбільше представників даної категорії було зафіксовано у Харкові (2,1%)¹⁶. Ще меншою за чисельністю групою городян були купці (1897 р. – 5,3 тис. чол.). Від загальної їх кількості 3,6 тис. чол. мешкало у губернському місті, а у всіх повітових містах Харківщини купців нараховувалось лише 1,8 тис. чол. В повітових містах і містечках відсоток представників купецького стану дорівнював 0,9%. Чисельність дворян в 1897 р. була зафіксована на рівні 23,4 тис. чол. Особливістю губернії можна вважати тенденцію виїзду дворян з Харкова і одночасне зростання їх чисельності серед населення повітових міст. Духівництво складало 0,9% населення міст регіону. В губернському місті чисельність представників даної групи становила 1 914 чол. В кінці XIX ст. простежувалась тенденція зменшення духівництва серед мешканців міст. В той же час в повітових центрах чисельність осіб духовного звання зростала і досягла в 1897 р. – 1,5 тис. чол.

В Полтавській губернії серед міського населення переважали міщани (147 342 чол.), наступну за чисельністю групу склали селяни (96 484), дворяни (16 571), купці (5 836), «інші стани» (4 449), духівництво та іноземці (666)¹⁷. Переважання в містах міщан і селян підтверджує думку про те, що в містах тільки йшов процес формування нових соціальних груп, характерних для буржуазного суспільства. Завдяки буржуазним реформам другої половини XIX ст. представники зазначених категорій населення активно шукали себе в різних сферах життя. В більшості міст губернії міщани становили від 60 до 70 відсотків загального числа мешканців. Виключенням були лише Полтава, Ромни, Хорол, Лохвиця, Глинськ і Кобеляки. Домінування се-

¹⁵ Обзор Харьковской губернии за 1905 год. Харьков, б.г. Ведомость «О числе жителей по сословиям». С. 3. – 231 с.

¹⁶ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. С. 62. – 301 с.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения ... Т. 33. С. 2.

лях серед міського населення було зафіксовано у Глинську (73,5%), Лохвиці (66,6%), Градизьку (62,6%) і Кобеляках (61,6%). Це були одночасно і найменш економічно розвинуті міста. Лише в Полтаві і Лубнах відсоток дворян був достатньо значний (відповідно 11,9% і 12,2%). В інших містах губернії відсоток дворян серед мешканців коливався від 1 до 6%. На долю купецтва в містах регіону приходилося від 0,5% до 4,1% від загального числа населення. Навіть в центрах регіональної торгівлі (Полтава, Ромни, Кременчук) чисельність даної категорії населення становила лише 2%.

В Чернігівській губернії склад міського населення мав свої особливості. В більшості повітових міст серед мешканців переважали міщани і цеховики (Сураж – 83,6%, Новозибків – 88,9%, Городня – 81,7%, Козелець – 79,5% та ін.). Виключення становили Чернігів – 55,7%, Сосниця – 20,4% і Борзна – 46,9%. Середній показник для губернії становив 64,9% (дані за 1879 р.). Наступною чисельною групою міського населення регіону були селяни і козаки. Середній показник їх представництва становив 20,4%. Але в містах спостерігалось інколи різке коливання їх чисельності від 57,4% (Сосниця) до 0,1% (Новозибків). Третю за чисельністю групу міського населення представляли привілейовані стани (в середньому по губернії 4,3%). Представництво даної категорії також було не однаковим. Найбільше представників привілейованих станів було зафіксовано в Чернігові (10,3%), Сосниці (8,9%) і Острі (8,4%), а найменше – в Борзні (1,1%), Стародубі (1,6%) і Глухові (1,7%). Найбільш незначною групою населення були купці і почесні городяни. Їх чисельність коливалась від 0,5% (Борзна) до 5,3% (Городня)¹⁸. Інтерес викликає категорія «інші стани», яка в окремих містах сягала значного відсотка (Чернігів – 16,3%, Сосниця – 11,8%, Кролевець – 10,5%)¹⁹. Саме дана категорія населення об'єднувала майбутніх купців, підприємців, пролетарів, а також люмпенізоване населення. 84,5% населення містечок приходилося на селян і козаків. Другу категорію мешканців становили міщани і цеховики (від 2,5% до 15,7%), Доля представників привілейованих станів і купецтва з почесними громадянами була незначною (відповідно 0,5%–2,1%; 0,2%–0,8%). «Інші стани» навіть в містечках мали достатньо значне представництво від 4,2% до 8,8% загального числа мешканців).

Нечітка, застаріла певним чином система розподілу і підрахунків представників різних соціальних груп призводила до плутанини і переплетіння верств. Саме тому чисельний склад вже існуючих і нових соціальних груп не можна вважати остаточним та об'єктивним (в тому числі в містах Лівобережної і Слобідської України). Проте, він дає можливість простежити загальну динаміку соціального розвитку міст зазначених регіонів. Історично

¹⁸ РНБ. – Ф. 600. Спр. 1657. Арк. 11.

¹⁹ РНБ. – Ф. 600. Спр. 1656. Арк. 14.

склалося, що українські землі стали батьківщиною для багатьох народів. Не були виключенням Лівобережжя і Слобожанщина. Російська влада по-різному ставилася до народів, що мешкали на зазначених територіях (українців, поляків, іудеїв та інших). Одним з головних завдань центральних та місцевих органів влади було підтримати вплив великоросів в усіх сферах життя. Це, на думку влади, повинно було забезпечити лояльність і підтримку політики царизму на національних окраїнах.

В офіційних звітах Російської імперії не існувало традиції підрахунку населення за національною ознакою. Побічним доказом належності до певної етнічної спільності могли бути дані про конфесійну приналежність або рідну мову. Саме питання про рідну мову було новим явищем під час перепису 1897 р. Питання про рідну мову і відповіді на нього викликають у багатьох дослідників різні оцінки²⁰. Частина мешканців міст не повністю розуміла суть питання про рідну мову. Валуєвський циркуляр 20 липня 1863 р. та Емський указ від 17 травня 1876 р. часто ставили перед людиною дилему. Чи, вважати рідною мовою російську (офіційну мову і мову навчання) чи українську (мову спілкування в родині та з друзями). Саме тому частина міського населення (особливо молодь після навчання в школах, гімназіях і університетах) сприймала російську мову як рідну, боячись показати своє «холопське» походження. Інша частина (міське дворянство, духівництво, купецтво) часто свідомо відносило себе до великоросів. В наслідок цього в переписних листах зафіксували випадки, коли одна частина членів родини рідною мовою називала українську, а інша – російську.

Матеріали перепису зафіксували, що серед міського населення Харківської губернії переважали українці – 198 774 чол. (54,1%). Лише у Харкові та Чугуєві дана етнічна група поступалася великоросам. Другу за чисельністю етнічну групу становили росіяни – 145 504 чол. (39,6%). В губернському місті великороси становили 63,17% загального числа населення. В Чугуєві на 1 118 українців приходилося 10 838 росіян. Наступну групу складали іудеї – 11 795 чол. (3,21%). В Краснокутську і Золочеві було зафіксовано лише по одному представнику даного етносу. Найбільше представництво іудеї мали у Харкові (9 848 чол.). Запроваджена офіційною владою межа осілості певним чином впливала на чисельність даного етносу в містах. Однак, це не змінило «спеціалізацію» іудеїв, які продовжували контролювати дрібну і середню торгівлю в багатьох українських губерніях. Також серед міського населення у незначній кількості були представлені поляки (4 657 чол.), німці (2 809 чол.) і білоруси (746 чол.)²¹. Присутність поляків у регіоні пояснюється тим, що

²⁰ Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Харківської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. // Сумська старовина. Суми, 2008. № XXV. С. 279–280.

²¹ Первая всеобщая перепись населения ... Т. 48. С. 102, 180, 200.

їх разом з німецькими фахівцями запрошували на місцеві підприємства. Окремі польські родини були відправлені на заслання в північні і східні регіони України після польських повстань початку та середини XIX ст. Частина німців, що мешкала в містах, були нащадками колоністів часів Катерини II.

В 1879 р. в містах Чернігівщини домінували православні та уніати (середні дані 72,6%). Майже в усіх містах число православних коливалося від 60 до 97 відсотків. Виключення становили Козелець (44,6%) і Сураж (46,7%). Іудеї і караїми в середньому складали 26,5% усіх мешканців. В Козельці і Суражі вони становили більшу частину населення (відповідно 53,1% і 52,9%). Найменше були представлені в містах католики і вірмено-григоріани (в середньому 0,9%). В містечках регіону конфесійний склад населення мав свої певні особливості. На долю православних і уніатів приходилося 97,3%, іудеїв та караїмів – 2,4%, католиків і вірмено-григоріан – 0,3%²². Особливістю губернії можна вважати достатньо великий відсоток розкольників в окремих повітах.

Матеріали перепису 1897 р. зафіксували таке співвідношення різних етнічних груп серед міського населення Чернігівщини: українці – 102 184 чол., росіяни – 48 527 чол., іудеї – 54 401 чол., білоруси – 1 925 чол., поляки – 1 297 чол., німці – 390 чол., а також малочисельні групи, що представляли 21 етнос²³. Найбільший відсоток українців був зафіксований у Ніжині (21 733 чол.). Майже в 2 рази менше їх мешкало в Чернігові, Борзні, Конотопі. Переписні листи зафіксували повну відсутність українців (!) у Новому Місті і Погарі. В Мглині та Суражі вони складали четверту за чисельністю групу населення. Значний відсоток населення Чернігова та Ніжина приходився на іудеїв (відповідно 8 780 чол. і 7 578 чол.). В Суражі вони навіть домінували (60%), а в Новому Місті населення складалося лише з росіян і іудеїв. Питома вага росіян мешкала у Чернігові, Новозибкові і Стародубі. В інших містах регіону спостерігалися коливання від 77 чол. (Короп) до 4 840 чол. (Мглин). Загалом нечисельна група білорусів становила майже половину населення у Суражі (50,8%). В інших містах вони взагалі не були зафіксовані (Погар, Нове Місто) або мінімально (Козелець – 1 чол., Мглин – 75 чол.). Найбільше представництво поляки мали в Чернігові (374 чол.) та Ніжині (238 чол.). В більшості повітових центрів регіону їх чисельність не перевищувала 56 осіб (в Коропі – 2 чол., а в Погарі і Новому Місті взагалі не було). Значна частина німців (від загальної їх кількості) мешкала у Чернігові, Ніжині та Конотопі (відповідно 111 чол., 72 чол., 50 чол.), а інших містах їх чисельність коливалася від 36 (Новозибків) до 2 (Березна, Кролевець).

Історичне минуле Полтавщини обумовило домінування православних в регіоні. В містах їх чисельність коливалась від 50 до 90 відсотків (Кременчук

²² РНБ. – Ф. 600. Спр. 1725. Арк. 44.

²³ Первая всеобщая перепись населения ... Т. 48. С. 8.

– 48,7%, Глинськ – 91,7%). Другою групою були іудеї. В одних містах вони були представлені мінімально (Глинськ – 7,7%), а в інших на їх долю приходилося 20–30 відсотків всього населення (Полтава, Гадяч, Золотоноша, Кобеляки, Лохвиця, Лубни, Ромни, Прилуки, Переяславль, Хорол, Пирятин). Лише в Кременчуці іудеї становили майже половину мешканців (47,4%)²⁴. З розвитком торгівлі в регіоні чисельність іудеїв збільшувалась²⁵. Третю за чисельністю групу міського населення складали католики, але у більшості населених пунктів вони становили менше 1%. Виключенням були Хорол (2,6%), Полтава (2,3%), Кременчук (1,9%) і Ромни (1,1%). Мізерне представництво серед городян мали мусульмани (менше 1% або взагалі були відсутні).

Полтавщина мала свої особливості і за мовною ознакою. Перепис 1897 р. зафіксував більший відсоток українців (у порівнянні з Харківською і Чернігівською губерніями) в структурі міського населення. Найбільше їх було в Зінькові (86%), Миргороді (83%) і Гадячі (73%). Лише у Кременчуці цей показник дорівнював 30,1%²⁶. Середній показник чисельності росіян в містах регіону дорівнював 42,8%. 35,3% великоросів мешкали в Полтаві, що становило 20,5% всього населення міста. Мінімально серед городян були представлені білоруси (0,19%). Головним чином вони мешкали у Кременчуці і повітових містах.

Таким чином, можна зробити висновки, що у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в містах Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній йшли процеси формування нових соціальних верств. В залежності від темпів економічного розвитку залежали і регіональні особливості урбанізаційних процесів. Активізація міграційних та демографічних процесів вплинула на національний та конфесійний склад міського населення.

Abstract

Post-reform cities of the Left Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 19th century: socio-and ethno-cultural space

The article analyzes the dynamics of changes in the numerical, social, ethnic and confessional structure of the population in the Kharkiv, Poltava and Chernihiv provinces in the second half of the nineteenth century. It traces the connection between the level of economic development of cities and the dynamics of urbanization processes.

Keywords: reforms, cities, population, confessions, social groups

²⁴ Первая всеобщая перепись населения ... Т. 33. С. 2–3.

²⁵ Державний архів Сумської області. – Ф. 1153. Оп. 1. Спр. 3073. Арк. 40 зв.

²⁶ Первая всеобщая перепись населения ... Т. 33. С. 2, 100.